

CONSIDERAȚII PRIVIND STAREA DE CONSERVARE A UNOR MONUMENTE ECLEZIASTICE ROMÂNEȘTI DIN JUDEȚUL ALBA

Județul Alba se numără printre unitățile administrative ale României care deține un deosebit de important patrimoniu arhitectural de valoare națională și chiar universală – protejate de UNESCO (cazul cetăților de la Câlnic și Căpâlna).

Starea de conservare a acestuia va face obiectul notelor de față, care se vreau un semnal de alarmă tras pentru a se mai putea lua măsurile optime care ar reabilita aceste monumente istorice.

De la început trebuie specificat că observațiile noastre de teren nu au putut fi completate cu expertizele de specialitate care ar fi adus o binevenită și exactă apreciere asupra cauzelor ce au acționat asupra stării de conservare a monumentelor și bunurilor de patrimoniu pe care acestea le dețin. Astfel încât o concluzie generală asupra stării de conservare a acestor obiective este greu de înaintat, deoarece problematica complexă ce o ridică fiecare monument în parte face necesare abordări individuale în majoritatea cazurilor. Ce se poate însă desprinde, din cumulul de observații recente este starea destul de proastă de conservare a majorității bisericilor românești – monumente istorice, iar dacă am căuta cauzalitatea acestei nedorite situații am putea să ne oprim doar la câteva aspecte: efectele distructive ale factorilor de mediu accelerați în ultimele decenii de poluarea industrială; neputința administratorilor acestor obiective (în majoritatea cazurilor comunități sărace care sunt lipsite de mijloace materiale și tehnice), de a putea păstra, întreține și repara lăcașurile active; nu lipsită de semnificație este însă și ignoranța unora dintre acești *administratori/beneficiari* ai lăcașurilor de cult, ori intervențiile de restaurare nesăbuite (Mesentea, Teiuș, Lipoveni, Baia de Arieș, etc.), ce afectează originalitatea monumentelor și starea lor de conservare.

Problemele de conservare cu care se confruntă bisericile de zid tratate aici sunt preponderent legate de materialele și soluțiile tehnice aplicate la construirea lor, ori în refacerile/completările succesive din viața monumentului în sine.

Preferința pentru piatră – ca material de construcție, în combinație cu lemnul și mai târziu (secolul XVIII) cu cărămida (*Rusu 1997, 12*), vine să susțină ideea că în zonele în care bisericile comunităților locale erau ridicate în piatră, au activat și importante grupuri de meșteri pietrari și constructori, a căror activitate nu s-a limitat doar la ridicarea zidurilor monumentelor ecleziastice ci și la împodobirea acestora cu frumoase piese de artă decorativă care uneori

excelează de-a dreptul (piesele de la Ighiu, Ampoița, Ighiel, Almaș-Suseni, Maieri II ș.a.m.d.).

Materialele folosite la construirea și împodobirea bisericilor, compatibilitatea acestora și a soluțiilor tehnice folosite, sau originalitatea unor rezolvări constructive, stau la baza evoluției stării de conservare a acestor obiective de patrimoniu cultural-național.

Lucrurile sunt chiar mai complexe, plecând de la alegerea locului de ridicare a bisericilor de zid. Situate pe locul sau în apropierea mai vechiului lăcaș de cult (din lemn), pe care urmau să îl înlocuiască, bisericile românești de zid ni se prezintă semețe de pe pozițiile dominante ale înălțimilor ce străjuiesc în general, o latură sau alta a satelor din munții Apuseni ori din lunca Mureșului.

Din această perspectivă, amplasamentul acestor valori ale patrimoniului cultural național poate să protejeze sau să pună la îndoială integritatea fizică a monumentului în sine. Este vorba de acea protecție naturală, dată de înălțimea pe care se situează, împotriva inundațiilor, și de poziția de "belvedere" din turnul-clopotniță care permitea observarea pericolelor care s-ar fi ivit în raza vizuală și care ar fi putut pune în pericol existența cotidiană pașnică a micii comunități.

În același timp, amplasamentul acesta poate fi periclitat de declanșarea unor alunecări de teren, ori mișcări de eroziune a solului, fenomene care în ultimele decenii sunt tot mai frecvente datorită condițiilor climatice care trec de la o extremă la alta (secetă accentuată urmată de inundații abundente), acestea la rândul lor favorizate de excesiva poluare industrială.

În primul caz, amintim doar poziția deosebită a bisericii de la Galda de Jos, care asigura în zilele frumoase o vizibilitate de o claritate impecabilă până la linia Mureșului.

În cel de-al doilea caz, din nefericire sunt mai multe exemple, care probabil se vor și înmulți într-un interval scurt de timp, aducem în discuție cazul bisericii de la Gârbovița (*Fleșer 2001a*, 77-80). Aici, alunecările de teren petrecute tocmai în zona terasei artificiale pe care se află amplasată biserica *Nașterea Maicii Domnului*, au provocat fisuri mari pe bolta absidei altarului, în pereții sprijin sau la zidul catapetesmei, ducând la deformarea edificiului vizibilă fiind o curbare puternică a pereților navei. În acest caz se impune o măsură imediată de stabilizare a terenului prin lucrări specifice de drenaj și consolidare. În urma demersurilor făcute de fostul OJPCN Alba către DMI (adresa 398/17.05.2000), a fost sugerată ideea inițierii unui program (cf. și *Ghid 1997*) prin primăria locală (Aiud) – realizat cu finanțare Phare (adresa 759/11.08.2000).

Cazul este departe de a fi rezolvat, agonia acestui monument fiind urmărită neputincios din poziția unor instituții care nu au nici o putere concretă, materială să intervină (parohia Gârbovița, Muzeul Național al Unirii ori DCCPCN Alba).

Un alt monument la care tasările terenului au provocat leziuni importante este biserica *Buna Vestire* de la Almașu Mare-Joseni (datată ante 1418), unde bolta de piatră a altarului este puternic fisurată existând riscul major de prăbușire al acesteia (*Fleșer 2001a*, 40-42). În acest caz au fost demarate lucrările de restaurare în 1998-1999, dar ele au fost întrerupte din lipsă de fonduri, înainte de a se rezolva ceva concret în favoarea monumentului.

Din categoria factorilor principali care influențează dinamica stării de conservare a bisericilor de zid, ca și în cazul majorității bunurilor de patrimoniu cultural național (*Moldoveanu 1999*), vom trata pe scurt, pe cel mai important: **umiditatea**.

Observațiile noastre în legătură cu efectele umidității asupra zidărilor de piatră și cărămidă ale bisericilor studiate nu pot fi, din nefericire, completate de expertize de specialitate care să surprindă sursele umidității (diagnosticarea originii umidității), tipurile de degradări produse de ea, ori soluțiile viabile pentru eliminarea acesteia (*Crișan 1996*, 98).

După sursele de proveniență a apei, umiditatea prezentă în edificiile vechi poate fi împărțită în trei mari categorii:

1. Umiditatea din precipitații atmosferice prin infiltrații directe, în special din ploaie asociată cu vânt;
2. Umiditate din atmosferă, prin condens superficial sau interstițial;
3. Umiditate din teren, prin ascensiune capilară, cu două categorii de surse posibile: din ape de suprafață dispersate în teren (ape meteorice sau scurgeri accidentale din conducte, puțuri, rezervoare), și din pânza freatică.

O principală acțiune defavorabilă a umidității o regăsim în cazul *stării de conservare a decorului pictural*.

O pictură de interior în tehnica tempera sau frescă, ce împodobește absida, iconostasul de zid, naosul sau pronaosul rezistă în timp condiționată de o serie de factori care concură la sănătatea ei (*Munteanu 1999*). Tencuiala exterioară de tip medieval (pe care o au majoritatea monumentelor istorice edificii de cult), din var-nisip cu bună aderență la suportul de zid, creează o umiditate latentă, normală, specifică suportului de pictură în tehnica frescă, precum și un climat de interior cuprins între valorile de 45-65 % umiditate relativă. Decaparea neavizată a tencuielii vechi și înlocuirea ei cu o tencuială din var-ciment produce o serie de efecte distructive pentru frescă sau tempera cât și o modificare esențială a climatului din interiorul lăcașului de cult.

Primele indicii care duc la alterarea frescei sunt condensurile masive cu "lăcrimări" în toate anotimpurile. Iarna condensul se transformă în cristale de gheață aciforme ce se dezvoltă pe suprafața cu condens. Tencuiala improprie amintită favorizează infiltrarea apei din sol în zid datorită rețelei fine de capilare pe care o creează var-cimentul. Efectul este substanțial potențat atunci când sub

platforma edificiului este prezentă și pânza de apă freatică. Fresca va prezenta o serie de distrugerii: desprinderea suportului, a stratului de culoare, gonflări, îmbătrânirea accelerată a pigmentului. De asemenea, tencuiala din var-ciment executată pe un edificiu uscat anterior, creează un climat interior cu o umiditate relativă ce depășește valorile de 85-90 % față de 45-65 %, valoare optimă pentru buna conservare a patrimoniului existent în interior, climat pe care tencuiala din var-nisip este capabilă să-l mențină.

Un alt inconvenient al tencuielii din var-ciment este aderența defectuoasă la zidul executat din amestec de cărămidă cu piatră, în scurt timp suprafețe mari de tencuială se desprind de zid întrucât cimentul este material incompatibil atât pentru cărămidă cât și pentru piatra existentă în elevație deasupra nivelului de călcare. Trotuarele de ciment ce înconjoară edificiul de cult în aceeași măsură favorizează infiltrația apei în zid. Înelitoarele defectuoase sau neîngrijite la timp favorizează infiltrarea apei de precipitații în bolți și cupole, cu același efecte asupra picturii de interior.

Pentru iconostasele din lemn împodobite cu picturi în ulei sau cu icoane executate în tempera sau ulei, o serie de instalații electrice cu becuri de mic voltaj ce sunt montate pe conturul icoanelor sau pe spațiile ce delimitează câmpurile pictate, produc o îmbătrânire accelerată a stratului de culoare și a suportului acestuia, este vorba de distrugerea fotochimică creată de aceste surse de iluminat (*Norme 1993*). Distrugerea fotochimică în scurtă vreme va crea fisuri în stratul de culoare și suport, alterarea rapidă a pigmentului, fapt ce concură la mutilarea tematicii iconografice. Această lumină intensă produce alterări chiar și asupra lemnului nepictat, care se va defibra la suprafață.

Folosirea în timpul serviciului divin a lumânărilor improprii cu un procent mare de stearină duce la depunerea pe suprafața pictată a unui strat de gudroane și grăsimi cu aderență la stratul de pictură ce se va întuneca, fenomen care în timp acoperă în totalitate pictura făcând-o ilizibilă.

Un caz aparte în ce privește starea de conservare a picturii interioare îl prezintă situația creată la biserica *Prezentarea la templu a Fecioarei* din Teiuș (sec. XVI, cu adăugiri în 1885), monument la care începând din vara lui 1999 și până în prezent au fost efectuate importante lucrări care au modificat atât planul său, prin alipirea pe latura de nord a absidei a unei mici încăperi (sacristie?) în care s-a amenajat și centrala termică proprie, cât și interiorul unde lucrările de decapare și pictare a naosului (în traveea adăugată la 1810) și a absidei, au produs schimbări bruște de microclimat interior, ceea ce a afectat și continuă să afecteze starea de conservare a picturii vechi din prima travee, realizată de zugravul Gheorghe, fiul lui Iacov din Rășinari (*Fleșer 2001a*, 132-135). De asemenea creșterile bruște de temperatură datorate și noii instalații de încălzire centrală, asociate cu pregătirea peretelui pentru pictare (decaparea ce a generat un nivel gros de praf și umezirea tencuielii pentru pregătirea stratului pe care s-a

realizat pictura nouă în frescă), fără protejarea în vreun fel a primei travee în care se află pictura veche, au determinat un proces activ și continuu de degradare al vechii picturi, care oricum se afla într-un grad înaintat de îmbătrânire și degradare.

În ce privește trotuarul de beton realizat de jur-împrejurul bisericii, acesta va constitui probabil, în scurt timp factorul favorizant al generalizării fenomenului de igrasie pe tot traiectul zidurilor cunoscută fiind proprietatea acestuia de a reține și transmite umiditatea în structurile cu care vine în contact.

Alte monumente ecleziastice la care sunt necesare lucrări de restaurare ale picturii vechi sunt cele de la Daia – *Pogorârea Sfântului Duh* (sec.XVII), Vințu de Jos – *Adormirea Maicii Domnului* (1700), Hădărău - *Pogorârea Sfântului Duh* (1799), Lupșa - *Pogorârea Sfântului Duh* (1835), Valea Lupșii – *Nașterea Maicii Domnului* (1799).

La toate aceste lăcașuri de cult românești starea proastă în care se mai păstrează decorul pictural este datorată, în principal aceluiași factor – umiditatea, ale cărei caracteristici de manifestare le-am prezentat succint mai sus.

Sunt desigur cunoscute și situații de restaurare a decorului pictural ce îmbogățește biserici românești din zona abordată de noi, amintim aici lucrările efectuate la biserica *Adormirea Maicii Domnului* din Râmeț (datată în sec. XIV), la biserica *Intrarea în biserică a Maicii Domnului* de la Geoagiul de Sus, la Lupșa – biserica *Sf.Gheorghe*, la Cicău biserica *Sfinții Arhangheli* – ultimele trei în curs de restaurare.

O situație aparte, cu o întorsătură neașteptată o prezintă lucrările de restaurare efectuate la biserica din Mesentea, cu hramul *Cuvioasa Paraschiva* unde s-au pierdut două inscripții în urma operațiilor de curățire a frescei, realizate de o echipă de restauratori (!!!) ce activa în cadrul mai vast al lucrărilor inițiate la acest monument în ultimii ani. Este un fapt regretabil și ireversibil, mai tragic fiind însă constatarea că nu este singular, asemenea “restaurări” neinspirate au fost efectuate și la biserica *Învierea Domnului* din Baia de Arieș (*Porumb 1998*) unde întâlnim de fapt o pictură complet nouă ce înlocuiește pictura mai veche, realizare a abrudeanului Simion Silaghi, la sf. sec. XVIII. Aceeași realizare picturală a lui Simion Silaghi la biserica *Adormirea Maicii Domnului* din Abrud (*Porumb 1998*) nu se mai regăsește, astăzi biserica fiind împodobită cu un nou décor pictural. De asemenea, la biserica *Adormirea Maicii Domnului* de la Sebeș, pictura realizată de maestrul Sava Henția pe la 1900 a fost “împrospătată” tot recent, în așa manieră că a devenit o realizare diferită care își pierde originalitatea ce o deținuse! În aceeași categorie intră și bisericile *Sfânta Treime* – Maieri I din Alba Iulia care nu mai deține pictura lui Costin Petrescu cu portretele martirilor Horia, Cloșca și Crișan și a suferit modificări la contraforții exteriori.

Sunt cazuri regretabile care nu cred că au nimic în comun cu adevăratele concepte de restaurare!

Și pentru că suntem la acest capitol de intervenții de restaurare neadecvate, reamintim cazul bisericii de la Teiuș (prezentat mai sus), precum și cel al bisericii de la Alba Iulia – Lipoveni, cu hramul *Adormirea Maicii Domnului*, unde în 2000 s-au efectuat reparații majore la acoperiș, lucrări care au constat de fapt, în schimbarea completă a șarpantei dar totodată și a traseului ei (!), din acel acoperiș în două ape de la navă și absidă (cu racordările necesare la ultimul compartiment) rezultând un acoperiș cu “poale”, caracteristic pentru mănăstirile din Moldova. Tot la acest monument mai există o situație aparte, lăcașul fiind înconjurat (până la o dată recentă) de un cimitir în care se plasau monumente funerare deosebite – cruci de piatră realizări remarcabile ale unor meșteri pietrari începând din secolul XVIII, care de fapt străjuiau mormintele unor importante personalități locale ale românilor din secolele XVIII-XIX. Lăcașului de cult prezentând infiltrații avansate în zidurile sale, i-au fost prescrise măsuri de eliminare a acestei umidități excedentare, prin coborârea nivelului de călcare de jur-împrejurul lui și prin efectuarea unor lucrări de drenaj. La efectuarea acestor lucrări însă, au fost eliminate toate acele cruci de piatră, piese funerare de excepție, care în urma acestor demontări au fost în mare parte distruse, bineînțeles că la finalul lucrărilor nu au fost repuse dacă nu în poziția inițială, măcar să fi fost realizat un ansamblu funerar care să respecte poziția mai vechiului traseu al mormintelor. Încă un monument care și-a pierdut originalitatea sa ...

În ce privește patrimoniul deținut de aceste monumente ecleziastice trebuie să menționăm că starea acestuia este și aceasta defavorabilă, majoritatea icoanelor pe lemn cunoscând atacuri fungice, iar la icoanele pe sticlă puternice exfolieri datorate microclimatului defavorabil, în timp ce cartea veche ce se mai păstrează (în general cartea veche a fost preluată într-o colecție amplă în cadrul Arhiepiscopiei Ortodoxe de Alba Iulia) prezintă și ea diferite grupe de degradări care pot fi corect determinate doar la un examen detaliat în laboratorul de specialitate (la Alba Iulia existând Centrul Național de Conservare - Restaurare Carte Veche Românească).

Se pot constata la o analiză încă superficială chiar și regretabile pierderi din patrimoniu a unor valori deținute de aceste monumente de cult. Este cazul celor două candelabre de bronz ale meșterului Toma Argintarul din Sibiel (datate în secolul XIX), care nu se mai regăsesc în patrimoniul bisericilor românești de la Feneș – *Nașterea Maicii Domnului* (1754) și Almașu Mare – *Schimbarea la Față* (1822), dar și regretabila pierdere a vechiului iconostas de la biserica ortodoxă din Cut – se pare distrus prin iresponsabilitatea personalului administrativ al bisericii (ars !) – situație, de ce să nu recunoaștem, greu de

admis. De asemenea, la biserica Sfântul Nicolae din Zlatna (sec.XVIII) nu se mai regăsește vechiul iconostas pictat de O. Smighelschi (*Porumb 1998*).

Pentru că nu cunoaștem în totalitate starea de conservare a bisericilor de lemn din județul Alba, aducem aici în discuție doar două cazuri deosebite cu care ne-am confruntat în ultimii ani. Este vorba de biserica de lemn *Cuvioasa Paraschiva* din Vingard (sec.XVIII) a cărei stare de conservare s-a înrăutățit foarte mult în urma înlocuirii funcțiunii ei de cult prin ridicarea noii biserici de zid lângă ea (*Fleșer 2001b*). Menționăm că există demersuri oficiale din partea Muzeului Național al Unirii (secției OJPCN Alba) pentru a fi luate măsurile care se cuvin în vederea recuperării măcar a valorilor de patrimoniu din această biserică – dacă nu este considerată oportună restaurarea ei, pentru că trebuie amintit aici, că , într-adevăr biserica a suferit de-a lungul timpului numeroase intervenții și adăugiri care au afectat aspectul ei original, însă ea păstrează pictura veche, din secolul XVIII, realizare deosebită a meșterilor de Laz. Această valoare patrimonială se prezintă în stare foarte avansată de degradare, necesitând intervenții urgente de consolidare-restaurare (eventual recuperarea ei).

Un alt caz deosebit care a fost în atenția noastră este biserica de lemn *Sf. Teodor Tiron* din satul Băgău (datată 1733), ajunsă obiectul disputei dintre ortodocși și greco-catolici, interiorul bisericii fiind văduvit de piesele de mobilier vechi demontate (parțial distruse) pentru a fi repuse în noul lăcaș de zid ridicat în imediata apropiere a bisericii-monument istoric. Și în acest caz există demersurile noastre oficiale pentru rezolvarea problemei care generează agonia unui monument de arhitectură ecleziastică de valoare deosebită pentru istoria noastră locală.

Am văzut în rândurile de mai sus, efectele nocive asupra monumentelor, datorate factorilor naturali: umiditate, variații de temperatură, alunecări de teren, acțiuni ale microorganismelor la părțile ce sunt predispuse la așa ceva (mobilier, icoane, obiecte de cult); efectele datorate intervențiilor incompatibile la aceste monumente – acestea cu atât mai regretabile cu cât sunt datorate de multe ori unor “pseudo-specialiști” (care numai după normele de conservare-restaurare nu lucrează!); efectele datorate curgerii ireversibile a timpului (îmbătrânirea monumentelor) – considerăm că sunt deocamdată cele mai ușor de acceptat, poate și pentru că ele înnobilează monumentul în sine.

În ce privește natura degradărilor/deteriorărilor consemnate la aceste monumente de arhitectură observăm spectrul foarte larg, cuprinzând atât factorii naturali cunoscuți care acționează asupra unui obiectiv (umiditate, temperatură, lumină, calamități naturale), cât și cei umani (intervențiile neavenite, restaurări incorecte, poluarea industrială, proasta administrare a monumentelor), cele două categorii interferându-se într-un mod nefericit și ducând la aspectul actual al acestor categorii în discuție.

Au fost surprinse aici monumentele ecleziastice românești care înobilează peisajul istoric al județului Alba și a căror stare de conservare a putut fi urmărită pe parcursul activității de documentare realizată de membrii din colectivul fostului OJPCN Alba, cu scopul de a edita Repertoriul monumentelor ecleziastice de zid ale județului Alba (vezi *Fleșer 2001a*).

Am ținut de cuviință să aducem succint în discuție starea de conservare a bisericilor românești – monumente istorice din județul Alba, pentru că ele fac parte din marele întreg – patrimoniul național, care din păcate, trebuie să recunoaștem, deocamdată este într-o stare de agonie, între a fi și a nu fi .

CONSTANTIN INEL

Abrevieri bibliografice

- Crișan 1996 - R.Crișan, *Umiditatea zidărilor vechi. Criterii de intervenție*, în *Revista Monumentelor Istorice*, 1-2 /1996, p.97-106.
- Fleșer 2001a - Gh.Fleșer, A.Dumitran, C.Inel, G.Mircea *Biserici românești de zid din județul Alba*, Alba Iulia, 2001, 167 p.
- Fleșer 2001b - Gh.Fleșer, *Biserica Cuvioasa Paraschiva din Vingard. Un monument în ruină*, în *Apulum XXXIII*, 2001, p.
- Ghid 1997 - *Ghid privind măsurile necesare de apărare împotriva dezastrelor provocate de seisme și alunecări de teren în vederea satisfacerii cerințelor legii nr.10/1995, pentru clădiri din domeniul culturii, muzee, expoziții de artă și biblioteci*, București, 1997.
- Norme 1993 - *Norme de conservare a bunurilor care fac parte din patrimoniul cultural*, București, 1993.
- Moldoveanu 1999 - A. Moldoveanu, *Conservarea preventivă a bunurilor culturale*, București, 1999.
- Munteanu 1999 - D.Munteanu, *Influența factorilor de mediu asupra picturilor murale. Umiditatea*, teză de licență, Univ. București, Fac. de Teologie, 1999, mss.
- Porumb 1998 - M.Porumb, *Dicționar de pictură veche românească din Transilvania. sec. XIII-XVIII*, București, 1998.
- Rusu 1997 - A.A. Rusu, *Bisericile românești din Transilvania și Ungaria în secolul al XV-lea*, în *Mediaevalia Transilvanica*, tom I, nr.1-2, 1997, p.11-28.

**CONSIDERATIONS SUR L'ETAT DE CONSERVATION DE QUELQUES
MONUMENTS ECCLESIASTIQUES ROUMAINS EN PIERRE DU DEP. D'ALBA**

(RESUME)

L'étude présente quelques aspects concernant la situation actuelle de quelques monuments ecclésiastiques roumains en pierre, du point de vue de leur état de conservation. L'auteur a essayé de faire une véritable radiographie critique des restaurations exécutées par un personnel plus ou moins qualifié et autorisé à les réaliser, aussi bien qu'une analyse de l'influence nuisible des agents polluants de l'humidité excessive ou de la température, qui provoquent, tous ensemble, des dégâts irréversibles. L'étude apporte plusieurs exemples illustratifs, des cas désespérés des églises dans un état critique ou des pertes irréversibles de leur patrimoine d'origine.

Cette étude constitue néanmoins un signal d'alarme tiré en direction des facteurs administratifs responsables, aussi bien qu'un avertissement sérieux dirigé vers ceux qui ont pris en charge la gestion du patrimoine culturel national.